

לשונות של "אחיזת עיניים" במקרא ובעברית הבתר-מקראית

1.0 — אחיזת עיניים לצורותיה כפעילות מאגית הייתה נפוצה במזרח הקדום¹, ונעשתה בדרך כלל לפני פעולה גורלית שאדם התעתד לעשות. אחת מצורותיה היא העוננות. תורתנו אוסרת פעילות זו מכל סוג לחלוטין ורואה בה "תועבת ה'" ואחת מדרכי הגויים: "כי הגוים האלה אשר אתה יורש אותם אל-מעננים ואל-קסמים ישמעו" (דברים יח ז). גם נביאי ישראל התריעו על נהגים עכו"מיים אלה, שהתחילו לחדור לחיי היהודים בארץ, כגון "כי מלאו מקדם ועננים כפלשתים ובילדי נכרים ישפיקו" (ישעיהו ב ו). דוגמות נוספות רבות מצויות בדברי הנביאים, ואכמ"ל. חכמי ישראל שבתקופת בית שני התייחסו בדבריהם לנושא זה, ומכאן: פעילות זו בחיי היהודים לא פסקה, כנראה, אף בימיהם.

מטרתנו במאמר זה היא לבדוק את המונחים וצירופי הלשון הקשורים בפעולה של אחיזת עיניים בלשון המקרא ובלשון הספרות הבתר-מקראית ואת מידת השימוש בהם, ולגלות את מקורותיהם. לצורך זה נשתמש בקונקורדנציות המקובלות, במילונים המדעיים העדכניים של רובדי הלשון ובספרות המדעית המתאימה². לציטוטים מספרות חז"ל נשתמש בכתבי-היד המהימנים³.

1.1 — בלשון המקרא לא נמצא שום צירוף שמני הקשור לשונית ל"אחיזת עיניים". גם הצירוף הפועל "אחז שמורות עיניים", ככתוב: "אחזת שמורות עיני" (תהלים עז ה) — משמעו הוא מילולי: "סגרת עפעפי עיניים"⁴, ואינו קשור לפעילות הנדונה. אולם בפועל שבצירוף זה יש חידוש סמאנטי: הפועל "אחז" במקרא משמעו ברוב המקרים הוא יתפס, החזיק⁵, ואילו במזמור זה = "סגר", בדומה לצורת האימפרטיב של הקל "אחזו" (//הגוף, נחמיה ז ג), וכמו צורת הבינוני-הפועל "מאחזו" (איוב כו ט), וכך כותבים דרייבר וגריי על הצורה האחרונה⁶:

'afḥaz usually to take hold of, has sometimes, in speaking of a building, the sense of to fasten together... but here, it seems, it must have (as in Neh. 7, 3 of gates) the Aram. sense of holding (with a bar), i.e. of shutting, in closing in.

1. פרדוקסלי הוא, שפעילות זו פשטה לאחרונה בדרונו, שהתפתחות המדע הגיעה בו לשיא, והרי פעילות מאגית ומדע תרתי דסתרי הם.
2. ראה ביבליוגרפיה.
3. ראה ביבליוגרפיה.
4. רש"י שם: "עיני נדבקות"; ראה דעה שונה אצל ראבי"ע, ואינה מתקבלת על דעתנו; קבל³, עמ' 31ב, מצייין את הערך אחזו, אך אינו מתייחס לפסוק זה.
5. קבל³, עמ' 31א.
6. איוב ב, עמ' 179; ואגנר, עמ' 22, קובע, שהמשמע הזה במקרא שאול מארמית; ראה גם צרפתי, סמנטיקה, עמ' 196.

אין ספק, שאף הצורה "אחוזת" הני"ל שבתהלים קשורה למשמעות הארמית של השורש "אחז" ומהווה שאילת משמע ממנה: באותו מזמור מצויים ארמאזמים נוספים, כמו "אגמר וישבילי"⁷.

2.0 – בלשון התנאים שבמשנה חלה התפתחות: 1. הפועל הארמי "אחד", ששימש יסוד לשאילת המשמעות הני"ל שבמקרא – חדר לתוספתא בצורת הבינוני-הפועל: "ואוחד בולד שלא יפול" (תוסי' שבת טו (טז) ב; כ"י וינה, מועד, עמ' 68). לדעת מורשת⁸, שימוש זה נוצר בהשפעת הארמית. 2. במשנת רבי צמח הצירוף "אחו עיניים", המצוי פעמיים באותה מסכת ובאותה משנה בכל "אבות הטקסטים": "המכשף העושה מעשה חייב ולא האוחז את העיניים" (כ"ק סנהדרין ז יא/ט); "והאוחז את העיניים פטור" (שם, שם).

ממובאות אלה נמצאו למדים, כי בלשון חז"ל יש אבחנה בין "מכשף" ובין "אוחז עיניים": מכשף הוא אדם העושה מעשה מאגי כדי להשפיע על דבר או לשנותו לטובת מישהו או לרעתו באמצעות כוחות נסתרים שהוא מפעיל באמצעות אותו המעשה⁹, בעוד ש"אוחז עיניים" הוא רק נראה כעושה מעשה. רבי עקיבא מדגים באותו מקום במשנה פעולת כישוף במעשה של ליקוט קישואים. לפי לוי, "אוחז עיניים" הוא האיש המטעה את הרואה על ידי מעשה אחיזת עינים, שבאמצעותו מפעיל כוח המסב את העניין לפי רצונו של הקוסם, כדבריו¹⁰:

...der das Auge durch Blendwerk täuscht, eig. darüber Gewalt ausübt, das es Dinge nach dem Willen des Zauberers sieht.

פירוש זה מסורבל הוא, לדעתנו, ויותר נראה הסברו הקצר של יאסטרוב¹¹:

deception to delude by potical.

מכל מקום, הן לפי לוי והן לפי יאסטרוב אין הפעולה של אחיזת עיניים קשורה במעשה של ממש, אלא במעשה של תחבולה זריזה המתעה ומטעה את העיניים הצופות במעשהו של "האוחז את העיניים".

2.1 – יש יסוד להניח, שהשימוש בצירוף זה לא היה חי בדיבור, והוא שימש לצרכים הלכתיים בלבד. תפוצתו הנמוכה הן בלשון התנאים והן בלשון העברית של האמוראים עשויה להיות ראיה. בתלמוד הירושלמי הוא יחידאי ונקשר למעשה כשפים: "אמר רבי יהושע בן חנניה שלש מאות פרשיות היה רבי אליעזר דורש בפרשת מכשפה ומכולם לא שמעתי אלא שני דברים שנים לוקטין קישואין אחד לוקט ואחד לוקח חייב. העושה מעשה חייב. והאוחז את העינים פטור" (ירו' סנהדרין כה ד). אפשר שהמספר שלוש מאות פרשיות מרמז על שימוש רחב יותר בתחום ההלכה. אך מבחינה סטטיסטית גרידא לא נמצאה אלא היקרות אחת.

אף בתלמוד הבבלי המצב דומה: נמצאו שתי היקרויות בלבד בהקשרים שונים. בראשון יש מחלוקת בין חכמים על משמעו של "מעונן":

"ית"ר מעונן ר"ש אומר זה המעביר שבעה מיני זכור על העין וחכ"א זה האוחז את העינים. ר"ע אומר זה המחשב עתים ושעות ואומר יפה היום לצאת למחר יפה ליקח

7. ראה גלוסקא, השפעה: לצורה הפועלית – עמ' 270; לצורה השמנית – עמ' 1148.

8. מורשת, לקסיקון, עמ' 100, ערך אחד.

9. על פעולות כישוף וסוגיהן, ע"ע "כשפים", א"מ כרך ד, עמ' 348 ואילך.

10. לוי, תלמודים א, עמ' 354.

11. יאסטרוב א, עמ' 339.

למודי ערבי שביעיות חטין יפות" (סנהדרין סה ע"ב: לפי כ"י מינכן 688, שורה 22 למלמטה)¹².

נושא המחלוקת הוא משמעות הצורה המקראית "מעונן". אפשר שרבי שמעון וחכמים קשרו את הצורה באורח אסוציאטיבי אל "עין", בעוד שרבי עקיבא רואה קשר כזה אל הצורה "עונה"¹³. אולם גזרונה של הנדונה אינו ברור: ייתכן שהוא קשור אל חמ"ם באוגריתית = קרא במנגינה/בזמר¹⁴, ומשמעו אפוא במקרא = קרא מלת קסם¹⁵. בהקשר השני יש השוואה במידת החומרה בין דיני כשפים לדיני שבת, והיא לצורך הלכתי ולא לצורך סמאנטי:

"אמר אבבי הלכות כשפים כהלכות שבת יש מהן בסקילה ויש מהן פטור אבל אסור ויש מהן מותר לכתחילה העושה מעשה בסקילה האוחז את העינים פטור אבל אסור..." (סנהדרין סז ע"ב; כ"י מינכן 689, שורה 23 מלמעלה). בהקשר הזה אבבי מחדש חידוש חשוב לעומת הנאמר במשנה ובתלמוד הירושלמי: האוחז את העינים הוא בכלל מעשה מאגי האסור בעשייה לפי התורה, אף על פי שאינו עושה מעשה של ממש, כדברי רש"י (שם): "מראה כאילו עושה ואינו עושה כלום", הסבר שניתן על ידי יאסטרוב במלים אחרות (לעיל סעיף 2.0). ייתכן, שהמהירות הרבה של המעשה שנעשה על ידי המכשף מטעה את העין, והוא נדמה לה כמעשה קסם.

2.1.1 – בלשון האמוראים חלה התפתחות נוספת לזו שבמשנת רבי, ונוצר הצירוף השמני "אחיזת עינים". בתלמוד הירושלמי הוא מופיע במסגרת סיפור מעשה שעשה אחד מן המינים הכופרים באותה תקופה:

"אמר רבי חיינא בי רבי חנניה מטייל הוינא באילון גופתא דצפורין. וחמית חד מיניי נסב חדא גולגלתא וזרקה לרומא והיא נחתא ומתעבדא עגל. אתית לאבא. אמר לי אין אכלת מינה מעשה הוא. ואי לא אחיזת עינים הוא" (ירו' סנהדרין כה ד).

סיפור זה כולל שיחה בין אב לבנו על מקרה שהבן ראה. באותה שיחה התרחש מעבר טבעי מדיבור ארמי לדיבור עברי, ולהפך. מעברים כאלה אינם נדירים בתלמוד הירושלמי, והדבר עשוי להעיד על מצב של דיגלוסיה שהייתה קיימת באותה תקופה¹⁷. יש להניח, שאף במצב כזה הייתה התפתחות כלשהי בלשון העברית, שהרי אפילו לאחר השמד נתקיים הדיבור העברי ביהודה, בלוד ובעכו, ויש לכך רמזים בירושלמי¹⁶. אפשר שאף החידוש של הצירוף הנדון הוא אחד הרמזים הללו. אופייני הדבר, שמעשה הפיכת הגולגולת לעגל באחיזת עינים נעשה על ידי מין (אפיקורוס), ושמה אפשר להסיק מכאן, שהמינים הם שעסקו בעיקר במעשים כאלה שלמדום מן הגוים.

בתלמוד הבבלי מצוי הצירוף הנ"ל פעמיים: בהיקרות הראשונה שווה הוא לזה שבירושלמי, הן מצד הצורה והן מצד ההקשר (סנהדרין סז ע"ב), כלומר בתוך קטע הכתוב ארמית. בהיקרות השנייה יש בצירוף שינוי צורני מעניין: "אחוזת עינים" (חולין נו ע"א). צורת הנסמך "אחוזת" (במקום "אחיזת") משקפת קרבה צורנית לצורה

12. ההבדלים מזעריים בין כ"י ובין דפוסי התלמוד בקטע זה ובבא.

13. נראה שהסברים אלה נכנסים לגדר של "איטימולוגיה עממית". על המונח ראה צרפתי, סמנטיקה, עמ' 142 ואילך.

14. גורדון מס' 1885.

15. ראה קבל', עמ' 811ב, גם הצעות גיזרון נוספות.

16. על כך ראה גלוסקא, השפעה, עמ' 75-77.

הארמית "אחודא"/"אחודתא" המצויה הרבה בתרגומים¹⁸. אולם מעובדה זו אי-אפשר ללמוד, ש"אחיזה" היא תרגום שאילה על פיה, שכן משקלה הוא "קטיִלָה" שמקורו בערבית, והוא כולל צורות רבות בלשון התנאים והאמוראים¹⁷.

2.1.2 — בשני הצירופים "אוחז את העיניים" ו"אחיזת עיניים" נמשך השימוש אף לאחר תקופת התלמודים (=מאות ו-ז) בתחום הלשון הרבנית אף בדורות מאוחרים²⁰. בספרות העברית החדשה השימוש נתקיים, אף כי התפוצה נמוכה מאוד. הרי דוגמה לצירוף הפועלי מכתביו של הסופר י"ד ברקוביץ: "מעשה אונאה של הרמאים המתכונים לאחוז את עיני הבריות"²¹. המשמעות כאן = 'לרמות' שונה היא מזו שבתלמודים, כי הצירוף ניתק לגמרי מן המעשה הפיסי של עשיית להטים בנהליך של מטאפורה. בימינו משתמשים בו רק במשמעות המטאפורית ועל כן לפנינו "מטאפורה מתה"²². כך אירע גם לצירוף השמני "אחיזת עיניים", שמשמעו בספרות זו = 'גניבת דעת, רמאות'. הרי דוגמאות:

"כל התנועה לא היתה אלא צל מדומה ואחיזת עיניים"²³;

"כל המעשה כולו אינו אלא שקר ואחיזת עיניים"²⁴.

המקבילות "צל מדומה" (במובאה א) ו"שקר" (במובאה ב) מעידות על המעתק הסמאנטי המטאפורי שהתרחש בשימוש של הצירוף הנדון בספרות זו. בשני העשורים האחרונים (בקירוב) של המאה העשרים התרחשה התפתחות נוספת: הצירופים הנדונים נצטמצם שימושים ללשון הכתובה בלבד, ודווקא במשלב הגבוה שלה, ואילו בדיבור העברי הם נעלמו: במקום "אוחז את העיניים" אומרים "קוסם" או "להטוטן", ובמקום "אחיזת עיניים" אומרים "להטוט" במשלב הבינוני, ובמשלב העגה — "קונץ", שהיא מלה זרה שחדרה לדיבור²⁵. מתעוררת אפוא השאלה: מהו הבסיס לצמיחתם של הצירופים הנדונים בלשון חז"ל?

3.0 — כבר נרמז לעיל (סעיף 2.1.1), שבתקופת בית שני הפכה הארמית ללשון דיבור שנייה בארץ ישראל לצד העברית. אפשר שבשל יוקרתה כלשון ספרותית²⁶ הפכה לדומיננטית, והדוברים שאלו ממנה יסודות לשון שונים. למילוי החסר בתחום המונחים ההלכתיים או לצורך הבהרת מונחים שאלו אף חכמי ישראל שבדור צורות מקבילות לאלה שבעברית²⁷, אך לעתים העבירו משמעויות ארמיות לצורות העבריות²⁸ או יצרו צירופים חדשים בדרך של תרגום שאילה (loan translation)²⁹. אחד הצירופים הללו הוא "אחז את העין". קרוב לוודאי, שתרגום שאילה זה לא התפתח בדיבור העברי העממי, אלא הוא פרי הצורך באבחנות הלכתיות של "בית המדרש" (ראה לעיל סעיף 2.0).

17. בנדויד א', עמ' 159.

18. דלמן, תרגומים א, עמ' 20.

19. ראה קוטשר, דקדוק ל"ח, עמ' 5/56.

20. ראה ציטוטים אצל בן-יהודה, כרך א, עמ' 148, עמ' 150.

21. ראה תרגום "מנחם מנדלי" (של שלום עליכם), עמ' סא.

22. צרפתי, סמוניקה, עמ' 128; השווה לנדאו, עמ' 16.

23. אחד העם, כל כתבי, עמ' תמב.

24. ברקוביץ, הראשונים כבני אדם, עמ' קטז.

25. סירוס של המלה הגרמנית Kunststück, שהיא בעלת אותו משמע.

26. הורביץ, עמ' 29.

27. כגון "אבא", "אילן" וכיוצא בהן, ע"ע אצל גלוסקא, השפעה.

28. כגון "גזר דין", "הפך פנים" וכיוצא בהם, ע"ע אצל הניל, שם.

29. על מונח זה ראה ויינרייך, עמ' 48 ואילך.

3.1 — רכיב הפועל שבצירוף נפוץ בניבוי השונים של הארמית, אך הצירוף האקסוצנטרי מצוי רק בסורית³⁰. עובדה זו עשויה לשמש הוכחה לאמיתות הנחתנו דלעיל, שתרגום השאילה העברי שלו נוצר בפיהם של בני הרובד המשכיל דורשי התורה ולומדיה. הצירוף הוא **אֶחָד עֵינָא**³¹, כשהפועל הוא בעבר-קל, **אֶחָד עֵינָא חֲמַל** (מאחד עינא)³², כשהפועל הוא בינוני-פעל. יסודות הצירוף בסורית ובעברית שווים במשמע אך לא במספר, שכן בסורית קיימות שתי צורות שהשנייה היא לכאורה³³ מיודעת, ובעברית יש שלוש צורות, כי נוספה הצרכת "את" נוסף לצורן היידוע: "האותו את העיניים". אפשר שהגורם להוספה זו הוא דו-משמעות של צורת בינוני-קל: "אותו עיניים" עשוי להיות מובן גם כשם עצם = 'קוסם' וגם כפועל. על כן נוספה המלית "את" כדי להדגיש, שהכוונה היא לפעולה ולא למשמעות השמנית.

בעיות נוספות עולות בתחום המורפולוגי: 1. חוסר התאמה בין הזמן והבניין של צורת הפועל בצירוף העברי ובין אלו שבצירוף הארמי. 2. חוסר התאמה במספר בצורה השמנית "עיניים" המשמשת כמושא בהשוואה למקבילה הארמית.

3.1.1 — בצירוף העברי, הזמן בצורה הפועלית הוא בינוני-קל, בעוד שבארמית (לפי ברוקלמן)³⁴ הוא בנסתר עבר. יש להניח, שגם לכך ההקשר: חכמים דנים בו בהבדל החוקי שיש בין מכשף העושה מעשה (סעיף 2.0 לעיל) ובין מי שאינו עושה מעשה. "מכשף" היא צורת בינוני-פועל של "כשף" בבניין פעל, ושמה היא גררה שימוש בשורש "אחז" בבינוני-פועל בקל, ולא בצורת בינוני-פועל של פעל "מֵאֲחַז" המצוי כבר במקרא (איוב כו, ט): היא יחידאית בו, בעוד שנטיות הקל של שורש זה רבות הן, ואפשר שהרוב הזה הכריע את הכף לצד שימוש בניין קל בצירוף הנדון.

3.1.2 — בצירוף העברי "עיניים" (בריבוי) היא הצורה השמנית המשמשת כמושא, אך בארמית (הן לפי ברוקלמן והן לפי פ"ס) המקבילה היא "עיינא" ביחיד. ייתכן, שכאן פעל בעברית ההגייון של המציאות הריאלית: במעשה של אחיזת העינים אוחז הקוסם את שתי העיניים ולא עין אחת בלבד. חיזוק לסברה זו יש בצירוף השמני "אחיזת עיניים" שהתפתח בעברית האמוראים דווקא בריבוי הסומך ולא ביחיד. מכאן שהקו ההגייוני אחד הוא בין בצירוף הפועלי ובין בצירוף השמני. אך אפשרי הסבר פשוט יותר: צורת "עיינין" שבצירוף השמני המצוי בתרגומי ארץ-ישראל המשמשת כסומך³⁵, כלומר באותו תפקיד תחבירי של "עיניים" שבצירוף העברי — היא שגרמה למעקף של "עין" (ביחיד כבסורית) > "עיניים" בצירוף העברי.

4.0 — לסיכום: אפשר לראות אפוא קו-התפתחות דיאכרוני בתחום השורש "אחז": במקראית המאוחרת התרחשה שאילה סמאנטית גרידא, והפועל קיבל את המשמעות "סגר". בלשון חז"ל התנאית חדר אף השורש הארמי כצורתו (סעיף 2.0 לעיל), והתפתח הצירוף הפועלי "אחז את העיניים" כתרגום שאילה לפי צירוף ארמי מקביל; בלשון האמוראים נוצר הצירוף השמני "אחיזת עיניים" כיצירה פנימית בתוך העברית.

30. בתרגומי ארץ-ישראל נמצא גם הצירוף השמני "חדודני עיינין" (כתרגום של "מעונין"), ראה סוקולוף, מילון, עמ' 188א.
 31. ברוקלמן, מילון, עמ' 11א.
 32. פ"ס הקצר, עמ' 11א.
 33. כיוון שבסורית תש כוחה של סופית היידוע, ראה נלדקה, דקדוק הסורית, עמ' 144.
 34. ראה סעיף 3.1 לעיל.
 35. ראה סוקולוף, מילון, ע' "חדוד": "חדודי עיינין".

שני הצירופים הללו המשיכו לשמש גם בלשון הרבנית וגם בלשון ההשכלה, אך בימינו פסק השימוש בהם בדיבור העברי החי, ובמקומם משמשות המלים "קוסם" ו"להטוט" או "הוקוס פוקוס" בלשון העגה. קשה לקבוע, אם בלשון הספרות הכתובה משמשות מלים אלה, ונראה, שהדבר תלוי בבחירתו של הסופר או הכותב במשלב המתאים למסיבות.

ביבליוגרפיה

א' בן-יהודה, מילון העברית הישנה והחדשה, ניר-יורק-לונדון 1958.	בן-יהודה
.C. Brockelmann, Lexikon Syriacum ³ , Hildesheim 1966	ברוקלמן
א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים ² , כרכים א-ב, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א.	בנדויד א-ב
.C.H. Gordon, Ugaritic Textbook (Glossary), Roma 1965	גורדון
י' גלוסקא, השפעת הארמית על המשנה, רמת-גן תשמ"ח (עבודת דוקטור).	גלוסקא
G.H. Dalman, Grammatik des Jüdisch Palastinischen Aramäisch Darmstadt 1960	דלמן
S.R. Driver — G.B. Gray, The Book of Job, Vol. II, New York 1921.	דרייבר-גריי
א' הורביץ, בין לשון ללשון, ירושלים תשל"ב.	הורביץ
M. Wagner, Die Lexikalischen und Grammatikalischen Aramaismen im Alttestamentlichen Hebräisch, Berlin 1966	ואגנר
.U. Weinyeich, Languages in Contact, New York 1968	ויינריך
M. Jastrow, A Dictionary of the Targumim etc. (2 Volumes), New York 1903	יאסטרוו
J. Levy, Wörterbuch über Talmudim und Midraschim, (4 Bände) Leipzig, 1876-1889	לוי, תלמודים
מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א.	מורשת
T. Nöldeke, Kurzgefasste Syrische Grammatik, Leipzig 1898	נלדקה, דקדוק סורית
M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Bysantine Period, Ramat-Gan 1989	סוקולוף, מילון
Payne J. — Smith, A Compendius Siriac Dictionary, Oxford 1903	פייס
גביע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשל"ח.	צרפתי
L. Köhler — W. Baumgartner, Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament ³ , Leiden 1967-1983	קבל ³
קוטשר, דקדוק ל"ח י' קוטשר, מחקרים בדקדוק לשון חז"ל (לפי כ"י קאופמן), ספר בר-אילן, קובץ העשור ב, רמת-גן תשכ"ט, עמ' 51-77.	קוטשר, דקדוק ל"ח י'